

mondjad azt, hogy Tróján király kecskefüle, száradjon fel sűrű könnye minden egyes árvának. Tróján király kecskefüle, száradjon fel sűrű könnye minden édesanyának.

S azzal huss, vijjogva összekapaszkodtak, eltűntek a hajnal alatt, tojásaik márványkövek, márványköveken a nevek.

Túl a hegyen, lenn a völgyben. Ask nélkül mentem tovább. Aranyhajú öregapó az ablaknál ücsörgött, s reácsorgó hold fényénél a galambját tetvészte. Öregapó aranyhaját, aranypóknak húrfonalát megragadtam, megcibáltam. Add nekem a galambodat, sziszegtem a tarkójának, és a galamb kiröpült az öléből. Vállamon a galambommal, márványkövek gyűrűjében megoldvastam a neveket. Felvettem egy marék földet, galambomnak krúgatása jelezte az utamat. Tróján király kecskefüle, mondtam a bodzafa alatt. Csend vette be a környéket, mintha betonba öntöttek volna, apám miatt elepedtem, szeretőmet megsíratam, minek találkozni újra, minek elővenni újra, bárcsak sose hittem volna, hanem ekkor katonák vezettek elém véres arcú foglyokat. Véres arcú foglyok sírtak, kettő volt csak, aki nem sírt, állát gallérjába fúrta, szemébe hullt sűrű haja, s hogyha sírt is, élő ember nem láthatta könnyeit. Bodzafának lombja alatt eldőrdült az első puska, s aki elhullt, átölelte bodzafának derekát. Még egy puska, még egy fogoly, nem maradt más, csak a némák, s hogy életben hagyták őket, sírni kezdtek csendesen. Véres arcú síró foglyok, hogy életben hagyták őket, egy kupacba rakosgatták elnémított atyjukat. Aztán ők is elnémultak, hús-kupacra ráomlottak, katonák tüzet gyújtottak, hangosan nevettek. Tróján király kecskefüle! Nem mondom ki, nem akarok emlékezni, apámnak és szeretőmnek nincs neve.

Mentünk az úton, alkonyodott. Ask még mindig Damirt pocskondiázta, amiért úton hagyott.

Nem is értem, mondta, nem arról volt szó, hogy a bosnyákoktól veszi a benzint?

En is kipakoltalak volna, már meg se haragudj.

Lenn a völgyben, túl a hegyen a Szent Jákob-templom tornyai ágaskodtak olyan féhéren, mint csata előtt villanó szuronyok.

Ez itt Međugorje, mondta Ask boldogan és ölbe kapott.

„A KELETI FRONTON ELAKADTAM”

– Interjú Sándor Ivánnal

*T*e bő egy évtizeddel az első világháború vége után születted. Mennyire volt jelen a háború tapasztalata a család emlékezetében, sokat beszéltek róla a szüleid? Hogy emlékszel?

Írtam erről egyet-mást családtörténeti regényemben, a *Tengerikavics*ban: egyik apai nagybátyám – nyolcan voltak testvérek – az első háborúban esett el; majd’ húsz éve módomban nyílt róla megemlékezni, amikor 1995-ben, hatvanöt évesen lementem Kiskunhalasra a *Tengerikavics* megírása kedvéért. Megálltam a főtéren a hősi halottak emlékműve előtt, amelyet majdnem minden magyar városban megtalálni, és a körülbelül hatvanhetven elhalt helybéli katona nevei közt, a sok szegény Kovács, Szabó, Németh, Nagy és Kiss között megleltem az ő, a Stern Móric nevét is. Apám és anyám baráti körében két vagy három tartalékos katonatiszt volt, az első világháborúból, ha jól emlékszem, főhadnagyi rangig jutottak, az egyenruhájukat a ’30-as évek végi zsidótörvények idején is frissen kelve a szekrényükben tartották, a feleségük néha büszkén megmutatta. Annyira kötődtek ehhez a világhoz, hogy az egyik nálunk zajló nagy baráti kártyaparti közben ez a két tartalékos főhadnagyi úgy összeveszett, hogy kölcsönösen párbajra hívták ki egymást, két középkorú zsidó férfi, de apám úgy elkezdett röhögni rajtuk, hogy gyorsan vissza is mondták a dolgot, úgyhogy a párbajra végül nem került sor.

Mikortól és pontosan miért foglalkoztat Téged az első világháború?

Három indítóoka van. Szentkuthyt idézve én is a magam egyetlen metaforája felé tartok, amelybe bele tudom sűríteni, mi foglalkoztat: most azt mondanám, hogy a magyar történelem a szokásos idő és a szakadékos tér egysége. A szokásos idő és a folytathatatlanság szakadéktapasztalatának együttállása. Ehhez vitt közelebb Beckett egyik mondata a *Godot*-ból, amelyet többször mottóként is idéztem. Vladimir valahol a dráma elején ezt mondja Estragonnak: „már csak egy rakás csont volnál... Sok ez egy embernek... Régebben kellett volna erre gondolni, egy örökévalósággal ezelőtt, 1900 körül”.⁷ Köztudott, hogy Beckett az életművében a lehető legkritikább esetben határozza meg a konkrét időt és a konkrét teret. Meg akartam érteni, hogy itt miért tesz kivételt. Ez vezetett ide, az első világháború előtti évekhez és a háborúhoz. Továbbá Gyáni Gábor barátom felhívta a figyelmemet Stéphane Audoin-Rozeau és Annette Becker francia történészek munkájára, akiknek számomra fontos megfogalmazása szerint a második világháború ötvenmillió halottja eltakarta előlünk az első tízmillió halottját és ennek a háborúnak a következményeit. Vagyis saját jelenünk közvetlen, bár távoli előzményei váltak hozzáférhetetlenné, jelenbéli traumáink eredői a múltbeli tragédiákban. Aztán Guglielmo Ferrerónak, Bibó egyik mesterének az 1922-ben írt kis könyve, az *Az ókori civilizáció bukása*. A munkája végén párhuzamot vont az ókori Birodalom bukása és aközött, hogy az első világháború végére szétesett az Európa nagy részét összetartó három Birodalom, a Habsburg, a Hohenzollern és a Romanov. Nemsokára pedig a három dinasztikus birodalom romjain, ebben a zavarzónában alakultak ki a különböző totalitarizmusok, illetve a közép-európai, masszívan instabil konfliktuszóna. Így, ennek a nyomozásnak a során kerültem el ezekhez az évekhez, így ragadtam rá erre a témára.

⁷ Kolozsvári Grandpierre Emil fordítása.

Továbbra is, azután is, hogy befejezted a regényed?

A regény előtt is sokat foglalkoztam már ezzel, hiszen Bibó közel negyven éve foglalkoztat, ő pedig közismerten sokat gondolkodott a történelmi zsákutcáinkon, így ezeken a háborúval kapcsolatos problémákon is. Regényíróként tulajdonképpen, nem sorrendben ugyan, de a XVIII. század végétől próbáltam sziszte-

matikusan feltérképezni a máig ható magyar történelmi csapdaszituációk kialakulását és továbböröklődését, a meg nem értésükre tett hazug erőfeszítésekből fakadó újabb traumákat, bizonyos mértékig – megváltoztatva a megváltoztatandókat – Bibó ihletésére. A *Századvégi történet* a XVIII. századtól kezdte ezt a mentalitástörténeti munkát, a sor a *Bánk bán* nagyszéffel folytatható, a Petur-karakter sajátos magyarságáról és ennek a nacionalizmus-verzióinak a korai kritikájáról, az idegenség bonyolult megjelenéseiről, hogy tudniillik nem csak Gertrúd vagy Ottó, de az imádott Melinda, a magyar irodalom egyik legszebb nőalakja sem magyar. A *Futár* viszi ezt tovább 1848–49-cel, és a Szálasi-korszakban játszódó *Követés* is beszél szándéka szerint a végső soron a háborús összeomlásból kinövő Horthy-rendszerről. Mélyen beleágyazódott a téma abba, amit csinállok, belém ágyazódott, ha tetszik, jó nagy nekifutással fogtam hozzá az első világháború feldolgozásának, ez már körül volt rajzolva, de még hiányzott.

A regényed címe, Az éjszaka mélyén 1914, a francia irodalom egyik, részben szintén a világháborúban játszódó nagy regényére, Céline Utazás az éjszaka mélyére című könyvére utal. Miért őt választottad, miért hozzá kapcsolod elsősorban a szöveget?

Háromszor olvastam ezt a regényt, de egy alkalom után sem igen lehet elfelejteni; szerintem nincs olyan író, de talán nincs olyan olvasó sem, aki ki tudná vonni magát a hatása alól. Nagyon oda kell figyelni, hogy ne másoljuk, ne szekunder, tercier regényt írjunk – bár a regényének csak kis része szól a háborúról. Amit el akartam mesélni: az én éjszákám az, hogy ekkor mindenki szemben állt mindenkivel, a legbonyolultabb revansvágyak összegabalyodó hálójában a végletesen traumatizált közösségi emlékezetek kétségbeesett kisülése, kulminálása volt ez. Franciák–németek, németek és oroszok, ezenkívül a lengyelek és az ukránok, a magyarok és a szerbek, a Monarchia nemzetiségei és így tovább. Erich Maria Remarque regénye, a *Nyugaton a helyzet változatlan* szintén nagyon

fontos volt számomra. Ez talán meglepő, mert nem értékeli ezt a könyvet érdemei szerint. Remarque német perspektívából látatja mindezt. Arról is beszél, hogy a XX. század az előző századforduló idején milyen civilizatorikus perspektívákat tűnt megnyitni Európa nemzeteinek fiatalsága előtt, és ebbe robbant bele a háború, ölte meg – jelentős részben fizikailag is – ezt a nemzedéket. Ez az adalék szerintem nélkülözhetetlen a század személyiségvesztő folyamatainak megértéséhez. A nagy írók és filozófusok közül is nagyon sokan a nemzeti téboly hatása alá kerültek, háborús uszítókká váltak – a szellem nagy krízisének, az írástudók árulásának ismert története is mélyen a témámhoz tartozik. És még valami. A keleti fronton elakadtam. A nagy hadtörténész, John Keegan és mások a nyugati fronton hadosztályokra, századokra lebontva számolnak be szinte minden hadmozdulatról, az oroszokról ugyanakkor nem találtam ilyen alapos feldolgozást. És akkor eszembe jutott, amit Gyáni Gábor sokszor elmond, hogy a történettudomány mennyire alapvetően tud meríteni az irodalomból, hogy mit tud a nagy irodalom hozzáadni a történész munkájához is, és hogy a historiográfia sem más, mint elbeszélés. Szóval mindezek okán egy hajnalon belém villant, hogy fölálljak az íróasztalom melletti székre és leemeljem a legfelső polcra a *Csendes Dont*, amely utoljára tizenhét éves koromban volt a kezemben, akkor olvastam. Ez egy méltatlanul elfeledett, monumentális remekmű, nagy realista regény. Ebben a regényben aztán pontosan megtaláltam azokat az orosz, ukrán, monarchiabeli hadszíntereknek a leírását, ahová Solohov katonaként elviszi Grisa Melehovot, és a regény kozák szempontú hadszíntér-dokumentációja szépen összeért John Keegan nyugati frontról adott pontos dokumentációjával. Minden szempont megvolt tehát, amelyen keresztül meg lehetett mutatni a humanista kultúrakorszak végérvényes elenyészését. Keegantól tudom, hogy a világháborúban naponta kilencszáz francia és ezerháromszáz német katona halt meg, a szerbek pedig lakosságuk tizenöt százalékát elvesztették, szemben a nagy nemzetek össz-

lakosságukhoz viszonyított két-három százalékos veszteségével, ami így is óriási szám. Ahhoz, hogy ezt megmutassam, először egy képre volt szükségem, amelyben mindez benne van, amiből el tudok indulni. Végül meglett: a regényem elején a regény főalakja, aki frissen érettségizett Szegeden, a Tiszában meglát egy holttestet, de ez a holttest a Tisza sodrában úgy bukkan föl és bukik alá, hogy nem tudni, valóban ott van-e, a többiek nem is látják körülötte. Ez a holttestet elnyelő-kidobó örvény sokat segített nekem elképzelni, hogy a kontinens folyóiban szerteszét holttestek úsznak. Kellett még nekem, egy magyar írónak egy magyar főhős, aki megfordul az összes frontokon, ki kellett továbbá dolgozni, hogy ez hogyan lehetséges, hogyan válik tényleg elképzelhetővé.

A modern háborúról szóló nagyregények szereplőmozgatásának ikonikus, szinte közhelyes képe a waterloo-i csataterén bolyongó Fabrice del Dongo és az austerlitz-i csataterén sebesülten heverő Andrej Bolkonszkij. Az elveszett ember és az, akit földi elveszettségéből csak transzcendens ott-honának ígérete válthat meg. A modern regény amúgy is a „problematikus individuumból” szól, ennek a háború csak az egyik fontos metaforája. De tényleg, hogyan lehet a szereplőket fölépíteni, mozgatni egy tisztán háborús térben, hogyan lehet megírni, létrehozni egy figurát egy olyan regényben, amely szinte kizárólag, nagyon-nagyon koncentráltan, a személyiség elvesztésének és elpusztításának folyamatáról beszél?

Az iszonyat, amely körülveszi őket, túlnó a szereplőkön, valóban nem lehetnek képesek átlátni a sorsukat, a sorsában lévő ember nem

lát rá a saját sorsára, tényleg úgy, mint az általam idézett Fabrizio del Dongo. Az én fő figurám is hirtelen, bár reményeim szerint motíváltan kerül bele a háborús forgatagba, örvénybe – s ez egy másik képet is előhívott, amely már nem elindítja, hanem megtarthatja a regényt, végigvezet rajta. Egy lovasroham víziója. A regény elején Kiss Ádám francia huszárként bekerül egy lovasrohamba, ahol nem látni-érezkelni mást, csak a sodródást a többi lovas és ló testével, mozdulataival. Ez az örvény képével rokon sodródás adná meg a regény ritmusát, lendületét. Aztán a pillanat törtrésze alatt érzékeli a feléje rohanó német lovas alakját és felemelt kardját. Az identitásvesztés folyamata mutatkozhat meg ebben az intenzív és korlátozott látványban, háborús rohanásban is. A végén még a szó hagyományos értelmében vett karakterré válhat az én Kiss Ádámom. A számtalan harcteret megjárt Kiss Ádám belekerül egy szegedi tiszti osztag gyilkoló gépezetébe, és amikor parancsot kap védtelen emberek kivégzésre, megtagadja a parancsot. Tudja, hogy a fegyvere leengedése után pár másodperccel harctéri parancsmegtagadóként tarkón lövik. Elveszett önazonosságának visszakövetelésére ez az egyedüli megmaradt lehetősége. Újra Kiss Ádámmá lesz. Kevésszer, keveseknek adatott ez meg azután. Furcsa belegondolni, hogy Gavrilo Princip lövésének eldördülése és a háború kitörése között öt hét telt el mindenféle diplomáciai ügyetlenkedéssel. Sok hadviselő fél tartott ettől a háborútól, amely azért valahogy, hiszen már régen ott volt a levegőben, csak elkezdődött. És ezt a golyót, abban a szinte komikus merényletsorozatban, amely végül számos megghiúsult akciót követően szinte véletlenül oltotta ki Ferenc Ferdinánd életét, mégiscsak Szarejevóban, ebben a régióban lőtték ki, ezzel a kisnemzeti nyomorúságokkal és konfliktusokkal megvert vidéken. Groteszk módon törvényszerű talán, mindenesetre bizonyosan jellemző, hogy itt és így indult el ez a tragikus század. Igen, hosszú a múlt árnyéka. Amiként, tehetjük ma hozzá, a jelen árnyéka is hosszú.

VÁRI György